

A.Gergely András

Kultúra – közösség – társadalom

/A Népművelési Intézet és a Művelődéskutató/

MTA Politikatudományi Intézet, Etnoregionális Kutatóközpont.

Dokumentum-füzetek; 4.

Budapest 1997.

Bevezető

Az alábbi elemzés – a kötött terjedelem okán is – szükségképpen csak vázlatos rajza lehet a hazai művelődésszociológia és közművelődés legfőbb kutatási (valamint szervezési, tanácsadási, továbbképzési, stb.) intézményének.* Pontosabban intézményeinek. Mert bár egyetlen intézményről (a Corvin téri Budai Vigadó épületéről) van szó, annak keretén belül (olykor nevében is megváltoztatott működési céllal, karakterrel) több intézmény is helyet kapott, teret nyert és tevékenységi formát, saját profilt alakított ki, ennek eredményei pedig külön-külön is tudományos és koordinációs teljesítményként értékelhetők.

Az **Intézet** (a továbbiakban így említem, ha nincs okom megkülönböztetni egyes egységeit) története egybeesik a magyarországi szocializmus II. világháború utáni történetével, változásai is híven követik a magyar szocializmus historikus fordulatait, olykor vezetési célokban, kutatási profilválasztásban vagy vállalt művészetideológiai feladatokban világosan tükrözik hazánk társadalomtörténeti jelentőségű eseményeit, a korszak kulturális, ideológia-történeti és esztétika-elméleti átalakulásait.

Az Intézet ilyenén alkalmazkodása ugyanakkor nem egy-nemű ideologikus beállítottságot jelent, főképp nem a hatvanas évek végétől. A kilencvenes évek közepéről visszatekintve úgy tűnik: már létrejöttétől kezdve egyrészt a párt- és kormányzati politikai-ideológiai feladatoknak, elvárásoknak kellett megfelelnie, s csupán a nyolcvanas évek közepétől volt képes megmene-

* A feldolgozás részben tükrözi eredeti célját, nevezetesen a hazai intézményes szociológiai kutatások kultúrára fókuszáló egyes területeinek (egyetemek, akadémiai kutatóhelyek, önkormányzati támogatású helyi feltárások, könyvtári vagy múzeumi, helytörténeti vagy intézménytörténeti törekvések) főbb vagy irányadó centrumait retrospektíve megismerhessük. A kutatás kezdeményezője, összefogója és tudományterületi irányítója dr. S. Nagy Katalin művészettörténész, szociológus, egyetemi tanár volt, aki egykor maga is a Népművelési Intézet számos kutatását vezette vagy összegezte, s egyúttal szorgalmazója volt a Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztálya által vállalt Józsa-életrajz, Józsa Péter halálának 25. évfordulójára rendezett konferencia és a modern hazai művelődéskutatás teljesebb körképének megformálása terén is. Munkám csupán rész-vállalás, a teljesebb intézménytörténeti dokumentációt és forráskritikai elemzést – úgy vélem – az Intézet egykori főállású kutatóinak kellene elvégeznie.

kedni a kulturális irányvonal közvetlen külső behatásaitól. Másrészt viszont már az intézmény vázlatos történetében is jelezni kell, hogy mind a magyar társadalom kulturális közege, mind a társadalmi makro-viszonyok és a háború utáni magyar kultúra színeváltozásai megjelennek valamiképpen az Intézet működésében. Az itt folyó kutatásokat áttekintve, egészen a nyolcvanas évek közepéig (bizonyos esetekben végéig) megtalálhatók nyomai az ideologikus (marxista alapozású) kultúra-elmélet, az állami tervcélok szerinti művelődéspolitikai és mecenatúra, a népművészeti, népművelési és kultúra-koordinálási pártirányítás, a kultúra-finanszírozás sajátosan szocializmus-kori problémáinak, konfliktusainak. Ugyanakkor mind a különböző kutatási terepeken készülő mikrokörnyezeti helyszínrajzok (pl. cigánykutatások, életmód-vizsgálatok, alkoholizmus-kutatás, befogadás-vizsgálatok), mind az esztétikai irányító szempontok (pl. „a szocialista társadalom kívánatos művelődési modellje”), mind pedig az Intézet mint felügyeleti szerv (az alárendelt kulturális közvetítő struktúrával, kultúraközvetítési intézményhálózattal együttes szerepkörben) egyúttal konfrontációs területei, ütközőpontjai lehettek az egyes értelmiségi és politikai törekvéseknek (példaként az életmód-kutatási vagy társadalomismereti érdeklődés, az értékrendszer, az ideológiai jelentésfunkciók, a cigánykutatások területén).

Azután megnyilvánul az Intézet „szocialista” kultúrát tükröző mivolta a kutatási tematikákban és az egyes kutatástörténeti korszakok alapvető karakterében, az 1945 utáni hazai (köz)művelődés ideológiai fegyverhordozó szerepében is: kezdetben a népi-nemzeti hagyományőrzés, majd a „proletár eszmeiség”, munkáskultúra és munkásművészet intézményes kialakításának feladata, később a szocialista kultúra-ideál stabilizálásának, tervszerű megvalósításának programja, utóbb pedig a kritikai jellegű kutatások, törekvések kaptak kiemelt teret az intézeti profilban. Emellett jelen volt a „szocialista szellemiség” az Intézet (egyres) munkatársainak gondolkodásában, nyilvánosság előtti megnyilatkozásaiban, kutatási témaválasztásában, társadalom-felfogá-

sában, funkcionális kultúra-értelmezésében, ideológiai és esztétikai elveiben, céljaiban, stb. Mi sem tanúsítja ezt jobban, mint hogy az Intézet igazgatója, Vitányi Iván a nyolcvanas évek feladatait és az Intézet ehhez igazított működési célját taglalva azt írja 1981-ben: „...a Népművelési Intézet munkájának is ez az ellentmondása: közút a mozgalom és a hivatal között. Ezt egészében a mozgalom javára kellene módosítani, támaszkodva ... a szakmai tanácsokra...” (89. p.), majd: „...a Cantare Románia monumentális országos fesztiváljának az államelnök-főtitkár a fővédnöke, és tömegeiben többszörösét mozgatja a mi mozgalmunknak... /.../ Ha nem akarjuk, hogy a művészeti mozgalom az underground-ellenzékiesség táptalajává váljék, nekünk kell hozzá presztizst adni...” (lásd Vitányi Iván: A szocialista társadalom kívánatos fejlődési modellje. 1981., 90-91. p.).

Az Intézet, mint a kor több hasonló állami (akadémiai vagy minisztériumi) kutatóintézete, a kívánatos fejlődési modell érdekében és olykor a legfőbb pártpolitikusok megnyerése segítségével a méltóképpen **preferált** és művelődéskutatási központ jellegéből adódóan a **kiemelten támogatott műhelyek egyike** volt, de nem pártintézmény. Mindemellett az Intézet II. világháború utáni története még egy elnagyolt intézménytörténeti korszakolás szerint is (legalább) öt-hat időszakra tagolható. Működése – nagy vonalakban – egyfelől a napi vagy időszakos politikai, művelődéspolitikai és közművelődési elképzelések, kormánycélok, párthatározatok mentén osztható jellegzetes korszakokra; másfelől a tudományos fejlődés nagy korszakaiba tagolódva, a kultúraelmélet, a művelődés- és művészetszociológia, a nyilvánosságfelfogás egyes eltérő időszakai szerint is elemezhető – s e két, tudománytörténeti és intézménytörténeti korszak-felosztást metszi át időről időre egy harmadik: az Intézet belső kutatógárdájának egyes csoportjai, azok vezetői, a csoportok házon belüli erőviszonya és kapcsolata szerint. A kulturális irányító-szervező-továbbképző-kutató funkcióból eredő széleskörű kapcsolattartás eredményezte, hogy a programok-

hoz és kutatásokhoz, kísérletekhez és pedagógiai feladatokhoz a magyar értelmiség meglehetősen széles köréből csatlakoztak szakemberek, akik érdemi szereplehetőséget nyertek így, s jelenlétük vagy hatásuk olykor az Intézet néminemű profilváltását is előidézte.

Az egyik ilyen profilváltás akkor következett be, mikor a hagyományos, felülről irányított „népművelési” (s már nem „népnevelési” és nem is „népművészeti”) **intézeti tevékenységről** és a művelődési otthoni népművelési tevékenységről „kiderült”, hogy a **magyar közművelődés** valódi folyamataiban /Andrássy Mária, Kovalcsik József, Török L. Gábor, Vercseg Ilona, Vitányi Iván kutatásai szerint/ igen komolyan csökkent nemcsak jelenléte és hatása, de valósággal adminisztratív szerepe is, akkor a profilváltás során a zárt, frontálisan elgondolt /Durkó Mátyás, Mezei József/ köznevelési és közművelődési hatásmechanizmusról alkotott elképzelést lassan félretették /ennek elősegítésében Andrássy Mária, Beke Pál, Benkő Éva, Diósi Pál, F.Vankó Ildikó, Fischer György, Sági Mária, Vidra-Szabó Ferenc, Vitányi Iván szerepe volt tisztán megnevezhető/, s helyette a „nyitott ház” koncepció, majd az „integrált intézmények segítése” kezdett korszakos témává lenni /Andrássy Mária, Fényi Tibor, Földiák András, Szentpéteri Zoltán, Vaikó Éva, Varga Tamás koncepciói alapján/, s utóbb ebből lett az általános művelődési központok szerepének kialakítását favorizáló irányzat is /Eszik Zoltán, Fényi Tibor programjaiban/. E folyamatban nemcsak az Intézet belső munkatársai vállaltak aktívabb koordinációs szerepet, nemcsak szélesebb horizonton kezdtek empirikus kutatásokat folytatni /pl. Andor Mihály, Deme Tamás, Hidy Péter, Kapitány Ágnes és Gábor, Lovas Tünde, Sz.Fodor Katalin, Sz.Tóth János, Sági Mária/, de változás állt be a kultúra és a társadalmi környezettel kialakított kapcsolat, a közművelődés mint reflexív rendszer felfogásában is /Ambrus Márta, Földiák András, Diósi Pál, Józsa Péter, Szilágyi Erzsébet, Tibori Tímea, Varga Tamás, Vercseg Ilona elemzései nyomán/. Ennekutána a pályájukon jól bevált, magas presztízssű,

jól képzett és hatékony népművelők maguk is vállalták, hogy kísérletek befogadói, telepítői, közvetítői vagy finanszírozói legyenek, s helyet adtak képzőművészeti /Kis Mihály, Kovács Ákos, S.Nagy Katalin, Sági Mária/, zenei /Benza Béla, Debreczy Etelka, Feuer Mária, Horváth Dénes, Józsa Péter, Mérész Ignác, Lendvai Ernő, Lévai Júlia, Sági Mária, Strém Kálmán, Tibori Tímea, Vitányi Iván/, irodalmi hatásvizsgálatoknak /Bartos Éva, Heit Gábor, Kamarás István, Lőrincz Judit, Vidra-Szabó Ferenc/, a kultúra- és településkutató táboroknak /Andrássy Mária, Eszik Zoltán, Földiák András, Heit Gábor, Hidy Péter, Márkus István, Mezei József, Nyilas György, Órszigethy Erzsébet, Szász János András, T.Kiss Tamás–Tibori Tímea, Turcsány Péter/, nevelési-, életmód- és kulturális befogadási kísérleteknek /B.Vörös Gizella, Bartos Éva, Deme Tamás, Heit Gábor, F.Vankó Ildikó, Gondos Ernő, Hosszú Lajos, Horváth Dénes, Kapitány Ágnes és Gábor, Mátyus Aliz, Tibori Tímea, Turcsány Péter, Varga Csaba, Vercseg Ilona, Vitányi Iván/, sőt maguk a népművelők is kezdeményeztek ilyesmiket az Intézet kutatóival együttműködve (Kecskés József Gödöllőn, Kiss István Balástyán, Kovács Lóránt Zalaegerszegen, Nagy Árpád Szombathelyen, Pál Miklósné Békésszentandrásán, s mások ugyanígy Tiszafüreden, Bakonyszentkirályon, Pécsett, stb.). Vagyis „kihelyezett” tagozatai, „önművelési” szabadegyetemei lettek tudományos törekvéseknek, az „underground-ellenzékiesség” műhelyeinek, közösségépítési próbálkozásoknak, lakókluboknak, amatőrszínházi kísérleteknek, filmterjesztési akcióknak, képzőművészeti vagy kommunikációs gesztusoknak, s nem ritkán szerzői, szereplői, aktivistái, bázisai olyan elemzéseknek vagy dokumentációknak, amelyek nélkül az Intézet maga csak pusztán íróasztal melletti homályoskodásra kényszerült volna.

Hasonló folyamat ment végbe az életmódot, életminőséget, szabadidős közösségeket, irodalom- vagy filmbefogadást, esztétikai értékrendet, környezeti- és lakáskultúrát, oktatási-felnőttnevelési kísérleteket, átalakuló jelrendszereket és kommunikációs csatornákat vizsgáló kutatásokban is – s ezeknek a felméré-

seknek, mi több: **a kultúra komplex rendszerét elemző nagy programoknak** részben készítői, s egyúttal haszonélvezői lehettek olyan társadalom- és kultúra-kutatók is, akiknek kutatási terve, személye, témaválasztása vagy politikai attitűdje valamiért nem felelt meg a pártállami tudományos cenzúrának vagy akadémiai intézeti nómenklatúrának /példaként Józsa Péter, Berkovits György, Demszky Gábor, Forgács Péter, Havas Gábor, Kovács Ákos, Márkus István, Solt Ottilia, Turcsány Péter, Varga Csaba, később Hegedüs B. András, Kozák Gyula, Peternák Miklós nevére emlékeztetnék itt – minduntalan mentegetőzve, amiért pusztán a számomra ismeretessé vált dokumentációs anyagok alapján, valamint saját emlékezetem nyomán idézem föl a jellegzetesebb tendenciákat, de messze nem lehetek biztos abban, hogy e névsorok, tematikus listák, irányzatok vagy korszakok az érintett kutatók saját felfogása szerint is egyezik az enyémmel../.

Mindezek okán, amikor az Intézet történetét és tevékenységének jelentőségét vizsgálom, nem tekinthetek el attól a tudományos és kulturális-kommunikációs **piactól**, amely a magyar társadalomtörténet szocializmus-kori időszakát kívülről határozta meg, mivel a belső tevékenységi kört és a kutatások horizontját és sokszor tematikáját is az államideológia felől vagy az uralgó apparátus érdekei felől korlátozta. Ennek ellenére az alábbiakban a lehető legkevesebb figyelmet szeretném lekötni a kormányzat és a párt művelődéspolitikai irányvonalának, primérén politikai céljainak, rendszerpropagandájának, kulturális presztízsének és közvélemény-szondázó intézményes kíváncsiságának taglalásával; arra sincs módom e keretek közt, hogy az Intézet teljes holdudvarára, intézményi-hálózati-kapcsolati körére reflektorfényt bocsássak. Úgy vélem, az ideológiai-politikai-kulturális miliő változásai, amelyek rendszerint megjelentek a napisajtóban, kormányhatározatokban, pártutasításokban és irányelvekben, más forrásokból is figyelemmel követhetőek, ezért itt inkább az Intézet kutatási tevékenység-együttisével foglalkozom, nem térve ki a magyar értelmiségtörténet e sok

szempontból meghatározó korszakára, amelyben vállalt feladatai, kísérletei és (olykor kifejezetten nem-legitim) eszméi által **az Intézet belső és külső munkatársai is valóban korszakos jelentőségűt alkottak.**

Itt kell megjegyeznem, hogy sem az Intézet több mint négy évtizedes működését nem áll módomban – akár csak tematikus vázlatban – ismertetni, sem pedig az Intézetben elkészült kutatások teljes körét felölelni. Ennek oka többértű. Részben területi, részben (és alapvetően) pedig az, hogy az Intézet bezárása, megszüntetése párhuzamosan haladt a pártállami lebomlás finansziális, egzisztenciális és intézményes válságokat okozó működés-zavaraival, emiatt azután az Intézet adattára és kutatási anyagai szétszóródtak, s mivel korábban a hosszú távra garantáltak tetsző működésben ilyesmire nemigen volt szükség, nem készültek el vagy nem maradtak meg hiánytalanul (az egyetemi, kutatóintézeti vagy nyilvános könyvtárakban sem) az intézeti tevékenységet összegző dokumentumok, és senki sem viselte gondját intézményesen a kutatási anyagoknak, terveknek, kérdőíveknek, összegzéseknek, kutatási zárójelentéseknek. Az elkészült kutatási anyagok 1) vagy a megvalósult tervek, 2) vagy félbemaradt vizsgálatok dokumentációi lévén részint a kutatók birtokában maradtak, részint megjelentek nyomtatásban, de mindez még nem könnyíti meg, hogy az Intézet teljes tevékenységi körét és a kutatók produkcióját áttekinthessük. Az intézeti kutatások összegzéséből kimaradhat egy sor figyelemre érdemesült anyag, s a pusztán elérhetősége révén bekerülhet más, amelynek jelentősége adott esetben kisebb. Evvel magam is számolok, s amennyire (részben kívülállóként, ám számos kutatás hajdani munkatársaként) áttekinthetem a megmaradt dokumentumokat, az nyilván tükrözi értékítéleteimet is. Enyhíti szubjektív értékelésemet, hogy az Intézet szétesését, megszűnését követően széthordott, részben talán zúzdába került anyagokat leszámítva így is többszáz folyóirat-cikk és könyv-formátumú publikáció maradt meg, amelyek az esetek egy részében kifeje-

zetten időtálló kutatások összefoglalói, más esetekben pedig rendszerező, elméleti, gyakorlati és eszmei lenyomatai az egyes időszakoknak, amelyekből az utókor bizton megpróbálkozhat a részletesebb elemzéssel, az irányzatok, korszakok, szemléletmódok rendszerezésével. (Ami korántsem lenne csekély vállalkozás, hiszen csupán a Kultúra és Közösség című folyóiratban 1979 és 1984 között megjelent cikkek ismertetői – lásd a bibliográfiában – négyszáz nyomtatott oldalt töltenek meg, s ezek minimum fele az Intézetben folyt kutatásokat összegzi, de '79 előtt és '84 után is még pontosan kétszer ugyanennyi vizsgálat folyt, vagyis a befejezett és tanulságokkal kecsegtető kutatási tapasztalatok rövid ismertetése mintegy félezer oldalt töltene meg. Az Intézet dokumentációja a negyvenes évek végéről és csupán öt megye kulturális eseményeiről több mint ötvenezer iratot őrzött mikrofilmen, s a meglett adattári számok szerint ugyanitt a nyolcvanas évek közepén már mintegy nyolcezer tanulmány-értékű dolgozatot raktároztak). Ezért az alábbiakban csupán néhány karakteres törekvést, fontosabb publikációt, „iskolát” fogok ismertetni, vállalva a kortárs és a szemtanú értéktévesztő „objektivitását”, amely rendszerint már ott hamis, ahol arra vetemedik, hogy besorol, értékel, minősít és torzít a pusztá fölsorolással is – de vélhetően nem torzít jobban, mint a szocialista kultúrpolitika korszakának ideológiai-politikai-értékrendi elvárásai alól kibújni csak ritkán tudó kultúrakutató szakemberek tették, akik ha olykor megengedhették maguknak, hogy ne igazodjanak vélt vagy valódi művészetirányítási elvárásokhoz, akkor valóban értékes – és ma már pótolhatatlan – ismeretanyagot tártak föl az esetek egy részében.

E furcsa („terjedelmi”) megkötéssel nem kívánok általánosítani; de elegendő, ha az Intézetnek a hivatalos művelődésirányítás által elvárt korszaknyitó vagy korszakzáró dokumentumait fölidézem, máris kitetszik, miben rejlik a torzítás, melyet a gyakorta jobb képességű kutatók a kényszerű kulturális ideológia-építés oltárára helyezett tervek és beszámolók, illetve az elhallgatott tudományos tapasztalatok összehasonlításánál

alkalmaztak. A példa kedvéért utalok itt „*A közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai*” című tárcaszintű kutatási főirány 1978–80. évi vizsgálatairól kiadott kötetre, a főirány 1981–85 évekre készített tervére (művelődésügyi minisztériumi gépirat, 23 p.), vagy az ezt követő „*Munkaközi beszámoló*” c. kiadványra (Művelődéskutató Intézet, 1985., 250 p.), amelyek fennen hirdetik az irányítás és az irányított-felügyelt kultúra-kutató szféra viszonyát, az előirányzott és a megvalósult tudományos program összefüggéseit, illetve azokat a finom kibúvókat is, amelyek oly pontosan jellemezték a korszakot, akárha funkcionárius, akárha aktív népművelő vagy kutató volt, akinek el kellett viselnie és meg kellett találnia a tudományos „újbeszél” nyelv árnyalatait a támogatás és a tűrés határvidékein. Jeles tudósok és kitűnő kutatók még a nyolcvanas évek második felében is a marxi, lukácsi életmű, Aczél György vagy Vitányi Iván, névtelen szovjet vagy bolgár szerzők érveire, fogalmaira hivatkoztak, miközben maguk már a legmodernebb nyugati iskolákat is kijárták vagy legalább ismerték és az élvonalbeli kortárs kritikai elméletekkel rokonszenveztek – s pusztán témaválasztásuk, teoretikus kereteik engedték sejteni, hogy gondolatilag nem ott tartanak, amit s ahogy azután megírtak. E torzítás persze minden korszakban külön jelentéssel és mértékkel bír, sőt szerzője válogatja, mennyi a tudományos hit vagy meggyőződés, és mennyi a főhatóságnak címkézett üzenet abban, amit végül is publikálnak. E föltáró összegzést tehát éppúgy fénytörést tompító „szűrővel” érdemes olvasni, ahogyan a szocialista korszak megannyi más dokumentumát is, melyeken nem rajzolták címlapra a cinkos összekacsintás jelét...

Bármily kényelmetlennek vélem, nem kerülhetem el a minimális **korszakolást**. Kissé ódzkodom ettől, mert a bevezetőben jelzett hármas determináltság (a hivatalos elvárások, a tudományos produkciók és a perszonális szféra adott állapota) nagy mértékben meghatározott volt a korabeli **jelentésség** által. Példaként egyetlen személyiség egyetlen jelentőségteljes

megnyilvánulására hadd utaljak: a második világháború utolsó éveiben levente-együttesként működő Muharay-táncegyüttes vezetője 1945 után az első progresszív amatőr művészeti (később NÉKOSZ-) csoport vezéralakja lett, aki egyesíteni próbálta a közösségi életformát az énekléssel és a társadalmi harccal, aki a népi kultúra folytonosságának, a fiatal képzőművészek és népi táncosok példaértékű atyamesterének számított a negyvenes évek második felében – s aki midőn együttesével 1947 tavaszán az első prágai Világifjúsági Találkozóra is mehetett volna, *inkább* ment a hősiek antifasiszta Jugoszlávia egyik vasútvonalát építeni... Egy korszak ez már? Alighanem; s e személyes sorsban a csírázó szocreál ugyanúgy megtalálható, mint a **Népművészeti** (majd **Népművelési**) **Intézet** kialakításának és feladatának, első és talán mindvégig nyomot hagyó hőkorszakának példázata; a háború utáni építés lendülete éppúgy, mint a komplex kultúra művelésének és megismerésének, terjesztésének és elismertetésének vágya; a politikai megfeleléskényszer éppúgy, mint az őszinte jólviselkedés kihívó kacérsága. Egy korszak, egy világkép, egy sors, egy hagyomány, egy életesély, egy vállalás vagy akár csak egy életképes döntés, amely azután többletjelentéseket is kap... Mindez sokakban együtt volt, amikor a társadalom talpraállításának, „fölemelésének”, újjáélesztésének programja lett az államideológia alapja, s egyúttal bázisa is az intézményes kultúráirányításnak, a vallási és közoktatásügyi, a szabadművelődési és népnevelési buzgalomnak. S alighanem ez **első korszak** (a felszabadulástól az ötvenes évek elejéig), amelyet a Népi Együttesek Művészeti Kollégiumának, a Szabadművelődési Akadémiának, illetve (1946-tól kezdődően) Dr. Harsányi István pszichológus vezetésével a **Magyar Népi Művelődési Intézet** létrehozásának, a vidéki kultúrházépítő mozgalom elindításának és a magyar parasztság szellemi-politikai-művelődési szintjének fölemelését elősegítő vezető káderek keresésének feladatai töltöttek meg. Ez a „szocialista kulturális forradalom” előkészítő szakaszának, illetőleg a népi értékek, a népművészet, a néptánc megmaradt örökségét átadni,

újraéleszteni próbáló időszaknak minősíthető. /A korai évekről Muharay Elemér nagyobb összefoglalót írt 1957-ben; s ha nem is kortársként írta később, de kultúratörténeti elemzés szempontjából Kovalcsik József kutatásai voltak a legkiemelkedőbbek, nemegyszer épp erről a történeti időszakról is...; valamint Vitányi Iván, Voit Krisztina publikációi is fontossá lettek/.

A **második korszak** (lényegében a negyvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig-végéig) már nem a „népi értelmiség” megnyerésének, nem a „paraszttanítóképzők” kialakításának szakasza volt, hanem a kodályi módszert követő „vegyeskarosítás” időszaka, az elitkultúrát száműző **„tömegművészet”** kialakításának illetve fölfedezésének kora /e témakörből az Intézet kutatásai közül kimagaslanak Józsa Péter és Tokaji András összegzései, fontos résztanulmányokat írtak Bujdosó Dezső, Harangi László, Kovalcsik József, Sipos Zsuzsanna, Szász János András és Vitányi Iván is/. Ez az időszak volt a kórusmozgalom politikai, nem ritkán „munkásművészeti” intézményrendszerét kialakító irányzat uralkodóvá válásának érája, s ekkor erősödött meg a kényszer, ekkor történt az ideológiai-kulturális presszió beépítése a szórakoztatóipar „gettójába” (Tokaji András kifejezése, amely pontosan a munkástematika irányzatossá tett kultuszának körvonalazására alkalmas). Mint ismeretes, ez volt a közösségi aktivitásokat a legmanírosabban koordináló, a manipulációt és a mosolygós pressziót a legszélesebb spektrumban fölhasználó magyar kultúratörténeti időszak, amelynek kutatása szintúgy kevésbé a kortársak, mint inkább az utódok korosztályának jutott.

A **harmadik korszakot** (amely nagyjából a hatvanas éveket jelenti, kissé átúszva a hetvenes évek első harmadába) alapvetően a **kultúra és közösség viszonyának elemzése**, újra- meg újragondolása jellemzi, ide értve a kultúraelméleti kérdések tisztázásának szándékát, a kultúra funkcionálásának formáit, mértékét is. /E mechanizmusokat legkivált Józsa Péter, s nyomában kollégái és tanítványai kutatták/. Jelentős fejlődésnek indult a néptánc kutatás /Martin György, Vitányi Iván/, az

ismeretterjesztés új formáinak elemzése, a népművelők és környezetük viszonya illetve a szabadidő kialakulásának és eltöltésének megismerése /Harangi László, Földiák András, Sipos Zsuzsanna, Mátyus Aliz, Deme Tamás, Csalog Zsolt, Havas Gábor, Sári Mihály, Lovas Tünde, Hidy Péter/. A kultúra közvetítő intézményeiről, a kultúrházakról, művelődési otthonokról /Andrássy Mária, B.Vörös Gizella, Balipap Ferenc, Benkő Éva, Kapitány Ágnes és Gábor, S. Nagy Katalin, Sz.Tóth János, Tibori Tímea, Vitányi Iván, Zelnik József/ végeztek érdemleges elemzéseket; a média, a könyvek, az irodalom, a tánc, az iskolán kívüli képzés, a munkásosztály üzemi kulturálódása, az ismeretterjesztés és az önművelés funkcióinak, működési sajátosságainak tisztázása, illetőleg a már intenzíven megindult kultúrházi élet szabályozása, elvi-elméleti irányításának feladatai is számos, ez időben elindult vizsgálat központjában álltak. Jellemző témakör volt ekkor a „népnevelés” „népműveléssé” változtatása, amelyet egy évtized múlva a „közművelődés” fogalma váltott föl, hogy majd a hetvenes évek végén már az „önművelés” és a „felnőttnevelés” legyen a megfelelő műszó.

E **negyedik korszakban** (a hetvenes évek közepétől-végétől a nyolcvanas évek első harmadáig) a kultúraközvetítés intézményeinek **válsághelyzetei** kerültek előtérbe, kezdve a támogatási problémáktól, folytatva az irányítási és öntevékenységi mechanizmusok határaival, a rosszul működő hálózatokkal, a csökkenő számú népművelőkkel és a csökkenő létszámú közösségekkel, az értékek-értékrendszerek válságával, a tömegkulturális hatások, a befogadás, az intézményi decentralizáció, a szuverenitás-hiány problémáival, a fals és maníros tömegszórákoztatással. A **kulturális szféra** és társadalmi környezetének szociológiai viszonya, egymásra hatása és kölcsönkapcsolata lett alapkérdéssé, a kultúrakutatás relatíve több támogatást kapott és kiszélesíthette vizsgálati tartományát. /A korszak legfontosabb kutatásait Hankiss Elemér, Józsa Péter, Vitányi Iván, Benkő Éva, Deme Tamás, Andrássy Mária, S.Nagy Katalin, Heit Gábor, Tibori Tímea, Vercseg Ilona, Sági Mária, Beke Pál,

Kamarás István, Debreczeni Tibor, a Kapitány Ágnes és Gábor, Hidy Péter, Koncz Gábor, Gondos Ernő, Havas Gábor és Sági Mária végezték/.

A korántsem merev időhatárokkal kijelölhető **ötödik korszak** kutatásai már a réteg- és szubkultúrák felé fordulnak /Havas Gábor, Albert József, Forgács Péter, Ambrus Péter, Demszky Gábor, Hidy Péter és Andor Mihály, Fonyó Ilona, Csetneki Gábor, Bucz Hunor, Diósi Pál, Kovács Ákos, Lipp Márta, Lőrincz Judit, S.Nagy Katalin, Szász János, Kapitány Ágnes és Gábor, Tibori Tímea–T.Kiss Tamás, Vidra-Szabó Ferenc/. Kiemelt területté válik az amatőrszínházi mozgalom /Csetneki Gábor, Debreczeni Tibor, Kristóf Péter, Szász János, Benkő Éva/. Többen a kultúragazdaságtant honosítják meg és hazai lehetőségeit keresik /Koncz Gábor, Kuti Éva, Marschall Miklós/; mások települési szintű közösségeket kutatnak /Andor Mihály, Csalog Zsolt, Földiák András, Hidy Péter, Kovács Erzsébet, Márkus István, Mátyus Aliz, Nyilas György, Örszigethy Erzsébet, Sipos Zsuzsanna, Vercseg Ilona/, és revízió alá kezdik venni az esztétikai normarendszert, illetve annak érvényesülését, befogadási szféráját /Andrássy Mária, Deme Tamás, Gondos Ernő, Kamarás István, Kapitány Ágnes és Gábor, S.Nagy Katalin, Sági Mária, Tibori Tímea, Vági Gábor, B.Vörös Gizella/. Ifjúsági szubkultúra- és csoportszintű elemzések, esztétikai olvasatok, foglalkozás-változási paraméterek, művelődésügyi és makrogazdasági problematikák kerülnek elő, s fény derül a helyi közösségek illetve a helyi értelmiségi szerepek lehetőségeire, válságára, s valamelyest a kiútkeresési kísérletekre is /Heit Gábor, Hidy Péter, Lovas Tünde, Bánlaky Pál, Varga Csaba, Kamarás István, A.Gergely András, Pelle János, Győri Péter, Kapitány Ágnes és Gábor, Mátyus Aliz, Thoma László, Tosics Iván és Elek Sándor/. A nyolcvanas évek közepe ez, amikor az öntevékenység igénye és szabadságfoka, a magára maradó egyén és közösség szervezett és spontán konfliktusai, a tömeg- és elit-kultúrák megütkezése miatti identitásválság, a világképek lassú (de bizonyos) reformálódásának problematikája foglalkoztat

mindenkit – **modellek, minták, alternatívák, ontológiai problémák** és „korai-posztmodern” tematikák vására működik az Intézetben is, mint több más akadémiai és egyetemi kutatóközpontban. /E korszakot Andor Mihály, Bán András, Bujdosó Dezső, B.Vörös Gizella, Forgács Péter, Földiák András, Hidy Péter, Kamarás István, Kapitány Ágnes és Gábor, Kovalcsik József, Kovács Erzsébet, Kuti Éva, Lőrincz Judit, Marschall Miklós, Márkus István, S. Nagy Katalin, Szász János, Tokaji András, Tomka Miklós, Sz.Tóth János, Varga Csaba kutatásai fémjelzik/.

S talán az utolsó korszak (mondjuk egy **hatodik**), a nyolcvanas évek vége, amikor mind az Intézet, mind a kutatók szinte „beérnek”, egyszerre tör a közérdeklődés elé több tucatnyi nagy kutatómunka összefoglalása /S. Nagy lakás-, fotó-, köztér-, közintézmény-elemzése, Kovalcsik monstre intézménytörténete, Závada Kulákprése, Pernecky „korszak-kötete”, Magyar Bálint Dunaapátija, Kozma György (–Tibori Tímea) kabarékönyve, Nyilas György és Földeák falukutató-sorozatai, Hidy Péter, Kovács Erzsébet és Andor Mihály több kötete, a Bán – Forgács – Wessely-féle *Vizuális Antropológiai munkafüzetek*, Tibori Tímea, B.Vörös Gizella, Kuti – Marschall elemzése, Kapitány Ágnes és Gábor értékrendszer-kötete, Varga Csaba népfőiskolája és más kísérletek-elemzések születnek, s napvilágra jönnek olyan munkák, mint a Mérei-napló, a Földiák–Nyilas-féle szociográfiai és kutatómódszertani füzetek, Szekeres Péter filmelemzése, Kovács Ákos kitűnő válogatásai – és hadd ne soroljam tovább/. E legutolsó szakaszt olyan komplex érdeklődés jellemzi, hogy lehetetlen összefoglaló címkét találni rá – talán leginkább a **kritikai** tónus, a kételkedés és máskéntgondolás hangja, a repetitívitás és a mikrorealitás felé keresgélés írta körül. Kísérleti táborok /Tóth János, Földeák–Nyilas, T.Kiss–Tibori, Kuti–Marschall/, új média-eszközök és kommunikációs gesztusok /Zelnik József, Kovács Ákos, S. Nagy Katalin, Pörös Géza, Szekeres Péter, Bán András, Forgács Péter, Juhász Árpád/, a kulturális és szimbolikus antropológia felé kinyúló

elméleti érdeklődés /Bujdosó Dezső, Horányi Özséb, Király Jenő, Kapitány Ágnes és Gábor, B.Vörös Gizella, Bán András, Forgács Péter, Niedermüller Péter/, társadalmi-kulturális átstrukturálódás és értékrendváltás követése /Kapitány Ágnes és Gábor, S.Nagy Katalin, Andor Mihály, Mátyus Aliz, Hidy Péter, Kovács Erzsébet, Kamarás István, Kozma György, Tibori Tímea, Lőrincz Judit, Szekeres Péter/, mítosz és marginalitás mélystruktúráinak empirikus elemzése /Havas Gábor, Ambrus Péter, Solt Ottilia, Demszky Gábor, Kovács Ákos, Kapitány Ágnes és Gábor, Niedermüller Péter/ adják a kor legfontosabb kutatási témáit és publikációit, nem utolsósorban pedig ebben az időszakban összegződik több olyan történeti anyag /Kozma György, Mezei Ottó, Perneczky Géza/, amelyek megteremtik az időbeli kontrasztot a múlt közösségi-kulturális-politikai pluralizmusa és a jelen immár esélytelenül egyenirányított ideológiai-politikai dimenziói között, s emiatt a világképek fontossága, a „válaszadó” társadalmi magatartás és az újra-rákérdező szociológusi attitűd válik érvényessé /mint például Andor Mihály, B.Vörös Gizella, Bujdosó Dezső, Harangi László, Hidy Péter, Kamarás István, S. Nagy Katalin, Varga Csaba, Wekler Ferenc elemzéseiben/.

Az Intézet tudományos jelentőségét, működésének leglátványosabb korszakát épp az az utolsó két időszak jelentette. A nyolcvanas évek második harmadától, amikor az Intézet javarészt levetkőzte már népies majd proletáros népjobbító irányultságát, s annak elemzésébe fogott: miért is sikertelen a külső beavatkozás a társadalom közkultúrájába; illetve amikor már Országos Közművelődési Intézet néven szerepelt, s oly módon kiszélesedett a tevékenységi köre, oly mértékben kiépítette szakmai és tudományos hálózatát, társintézményekkel való kölcsönkapcsolatát, illetve oly látványosan reprezentálta működésének valóban tudományos produktumait –, hogy ez valóban a leginkább elemzésre méltónak mondható időszak. A gond egyúttal az, hogy épp ez a legjobban publikált intézet- és kutatáshistóriai fejezet, ez időszakban érték be hosszútávú kuta-

tások, ekkor összegződtek a kimunkált kutatási technikák révén személyes kutatói oeuvre-ök, amelyek adott esetben korszakhatárt is jelentettek – s minden bizonnyal az utókor is leginkább erre a korszakra tekint majd úgy, mint a legeredményesebbre, ugyanakkor épp ez időszak kutatásait kellene olyan terjedelemben fölidézni, hogy a legszűkebb tematikus lista is meghaladná a dolgozat kereteit.

Itt azonban két dolgot is pontosítani kell. Az egyik az Intézet vezetését illeti, a másik pedig struktúrájával kapcsolatos. A több évtizedes vezetési tevékenység, amely az Intézet profilját a kor viszonyaihoz képest relatíve jól megszabta, Vitányi Iván nevéhez fűződik. S ha főntebb „ellene idéztem” nyolcvanas évekbeli szavait, illő itt annyival pontosítanom, hogy a magyar tudományosság szocializmus-kori kutatóintézetei (például a Társadalomtudományi, a Tömegkommunikációs, a Munkaügyi, a Szociológiai, a Szövetkezetkutató, a Pénzügykutató vagy a Regionális kutatóközpontok, hogy egyebeket ne soroljak) mind arra kényszerültek, hogy működésük eltérése és támogatása érdekében megpróbáljanak megfelelni az MSZMP ágazati politikai útmutatásainak és elvárásainak. A Népművelési Intézet, főképp a hatvanas évek közepe-vége óta, egyike volt azoknak a kutatóközpontoknak, ahol a musz-feladatokat egészségesen kiegészítette a valódi társadalomkutatás felelőssége, az erre szánt anyagi források mennyisége, a támogatás mellett a túrt (és olykor a tiltott) vizsgálódások megvalósítása. Vitányi, mint idővel a *Valóság* szerkesztőségének is oszlopos tagja, nem állt távol a magyar valóság tisztességes kutatásának vállalásától, illetve a vállálás lehetővé tételétől, engedélyezésétől, még akkor sem, ha szocialista meggyőződését sohasem tagadta. Bizonnyal rámondható, hogy a korai, a népi kultúra prioritását bizonygató szemlélet után egy „proletkultos” meggyőződés (pl. „marxista zeneesztétika”) nevében is a magyar közművelődés intézményes irányításának gigászi feladatát vállalta, amiért cserébe olykor megengedődött, hogy néhány nem éppen párt-szalon-képes homálybagozást is „fedezzen”, de úgy gondolom, akkor sok

szempontból ez volt a maximális lehetőség vagy a köznapi kompromisszumok szintje.

Vitányi és a Tőle olykor szemléletmódban is eltérők együttműködése alighanem magyarázatot is ad az Intézet történetének egyes strukturális változására. A Népművészeti, majd Népművelési Intézetről leválhatott a (Hidy Péter vezette) Művelődéskutató Intézet, majd az egész adminisztratív átvédlett (illetve egységeiben relatíve önállóan megmaradt) Országos Közművelődési Központ néven. Az alakulás korszakában „Népművelésiből” az OKK Módszertani Intézete lett. Helyt kapott még itt a kihelyezett „tagozat”, a később Zelnik József vezette „Selyemgombolyító”, illetve elkülönült a nyolcvanas évek közepétől az Oral History Archívum, amely egyszer még kiérdemli majd a legkitüntetőbb közmegbecsülést, ha a megjelent köteteken, visszaemlékezéseken kívül publikálja elévülhetetlenül fontos kortárs anyagait és hanganyag-gyűjteményét.

A Népművelési Intézet megkettőződése a nyolcvanas évek első harmadában – véleményem szerint – azt a folyamatot testesíti meg, amelynek talán az Intézet történetében a legnagyobb súlya volt, s amelynek elindítója alighanem Józsa Péter személye és a Hankiss Elemér által részben itt elkezdett életmód- és életminőség-kutatás volt. A ma elérhető dokumentumok alapján úgy vélem, Józsa és Hankiss személyében egy valóban komplex társadalomszemlélet, egy valóban nagyvolumenű (a magyar társadalomkutatás történetében valószínűleg legnagyobb) érték-kutatás, és emellett a hetvenes évek laza válsághangulata lehetett, ami a kontextuális elemzés, az összehasonlító, szélesen markoló és mélyre hatoló vizsgálódás eredményeként „fejbe-kólintotta” a magyar szociológiát, s ezt követően szinte már lehetetlen volt a korábbi módon, az elavult prolet-aktivista szemlélettel, a megszikkadt és érvénytelenné vált kultúrideológiával szemlélni a magyar társadalmat. E változás nyomán a kutatók „elitje”, avagy szerényebben fogalmazva: speciális érdeklődésű és irányultságú csoportja sorolt át a Művelődéskutató Intézetbe, amely négy-ötéves intézménytörténete során

mind az Intézet más kutatócsoportjaival, mind a külső „vendég-kutatókkal”, mind pedig a társintézményekkel továbbra is szervesen együttműködött. Számos vizsgálat, amely nem könyvtárakban, zenekarokban, iskolákban, művelődési házakban folyt, hanem más kutatóintézeti táborhelyeken vagy éppenséggel vadonatúj terepeken (vallási csoportok, etnikai hagyományőrzés, neo-folklorizálódás, fotótörténeti kutatás, népfőiskolai mozgalom, stb.) indult el, kiváló csoportmunkákra adott lehetőséget, s az együttműködő kutatók folytonosan jöttek a Szociológiai Intézetből, a Vezetőképzőből, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontból, a Bölcsészkarról, a Közgázról, a VÁTI-ból vagy épp az OSZK-ból.

Mindez kitűnően nyomon követhető az Intézet tevékenységi struktúrájának lenyomataiból is. A kutatási anyagok java része – ma már, vagy ma még minősíthetjük így – lényegében az enyészete lett, amennyiben nem jelentek meg valamiképpen. S ez a legkevésbé az utolsó korszakra, a nyolcvanas évekre jellemző. Mert ekkor a kiadványok többsége már nem az Intézet „csatolt” kiadójánál, a Népművelési Propaganda Irodánál (a későbbi Múzsák Kiadónál), hanem piacképes, nyomtatott házi kiadványként jelent meg, s kevésbé véletlenszerűen, hanem szervezeten eljuthatott iskolákba, közkönyvtárakba, más intézetek és kutatók polcaira, szemben a korábbi, szinte csakis belterjes, vitaanyagokat, kérdőíveket és kutatási beszámolókat is belső használatra sokszorosító intézeti gyakorlattal. Az Intézet tudományos teljesítményének nyomon követése a nyolcvanas évek közepe előtt nehézkes, nemcsak azért, mert például Wekler Ferenc és S. Nagy Katalin korszakos jelentőségű, a kultúra-közvetítés intézményi hátterét leíró (1985-ös) békési, győrsoproni összehasonlító elemzéseivel utóbb kevesek találkozhattak kötetformában, és sorolhatnék még számos más „belső használatra!” készült sokszorosítványt, amit már kéziratos korában ellopkodtak a kollégák az Intézet irodáiból... –, hanem már csak azért is, mert az állami könyvkiadók befogadó piaca igen szelektíven bánt az Intézetben elkészült elemzésekkel; továbbá

azért is, mert az Intézet publikációs kapacitásának korláatos volta miatt ma egy sor pótolhatatlan érték ment már veszendőbe vagy vált a kutatók egy kimondottan belterjes köre által elismert és használt, hivatkozott és értékelt tudományos teljesítménnyé. Vagyis a nyolcvanas évek közepétől időben vissza egyre növekszik a nem publikált, hanem kéziratban maradt tudományos anyag, amelynek mennyiségét és jelentőségét sajnos csupán óvatos becsléssel lehetne körülírni, de a nyilvánosság előtt rejtve maradt volta mindenképpen a magyar tudománytörténet és művelődéshistória veszteségeihez tartozik.

Amit e zártkörű publikációs piacon nem sikerült közkinccsé tenni, azt igen következetesen – legalább a jelzés szintjén – nyomon követhetjük az Intézet és a szélesebb nyilvánosság kapcsolatát hűségesen őriző, B.Vörös Gizella által növekvő igényességgel szerkesztett **Kultúra és Közösség** című folyóiratból, amely bizonyos időszakokban egyike volt a kevésbé ismert, ám a legrangosabbak közé számító kiadványoknak. A KÉK két évtizeden át reprezentálta a magyar kultúraelmélet legjelentősebb irányzatait, szemlélte és utánközölte számos élenjáró nyugati szerző publikációit. (Az 1986-ban két kötetben megjelent cikk-ismertetők igen impozáns bizonyosságai a széleskörű tematikus érdeklődésnek és a magyar művelődéskutatás illetve művelődés- és művészetszociológia jellegzetes korszakának. A szerzői névmutató szerint a leggyakrabban publikáló szerzők Ágh Attila, Bujdosó Dezső, Deme Tamás, Gereben Ferenc, Józsa Péter, Kamarás István, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, Király Jenő, Lőrincz Judit, Mátyus Aliz, Papp Oszkár, S. Nagy Katalin, Szász János, Szekeres Péter, Sz.Tóth János, Vitányi Iván voltak). A KÉK-nek mindenesetre elvitathatatlan helye van a különböző társadalmi rétegek kultúrája, a közművelődés, a tömegszórakoztatás, az esztétikai befogadás, a vizuális nyelv és a kommunikációs struktúrák elemzése-ismertetése területén, illetve későbbi korszakában, a nyolcvanas évek vége felé a vizuális-, tér-, és kultúrantropológia, a mítoszok és a

szubkulturális rítusok, a lokális kultúrák és margináliák témaköreit tárgyaló kiadványok között.

Az Intézet kettős vagy kettőzött funkcióját jól reprezentálja nemcsak a Kultúra és Közösség elméleti jellege, hanem a **Népművelés** és a **Népművelési Értesítő** című lapok módszertani irányultsága, tematikája is. Amiként a KéK a Művelődéskutató deskriptív, elemző, nyomon kísérő, alternatívákat kutató és teóriákat importáló tartalmával tűnt ki, úgy volt a kultúra közvetítésének, sokoldalú és gyakorlati megismerésének komplex rendszerében eligazító, aktívan segítő, beavatkozó, kihívó, edző és képző szerepe a Népművelésnek és az Értesítőnek. A KéK az elmélet és a tudományos eszközökkel leképezett **valóság tükre** – s így a Művelődéskutató lenyomata – volt, a Népművelés pedig az **organizátor** és az **animátor** szerepkörét vállalta, amit intézményként a Népművelési Intézet tekintett sajátjának.

Az Intézet eme kettős, majd egyesülése dacára megduplázódva megmaradt jellege számos párhuzamosság, konkrét munkamegosztás és együttműködés mellett is lényegében két folyamatábrával írható le.

1) – a kultúra **intézményi** szintjén a mikroelemzések felől a makroszintű közelítés felé haladt az idők során, vagyis az intézmény-struktúra vizsgálatát végezte egyfelől;

2) – a kultúra **funkciójának, funkcionálásának** elemzésében pedig a makroszintű közelítéssel kezdte és a mikroszintű, a személyes és miliő-szintű hatás, az értékbefogadás, a **kommunikációs folyamatok**, szimbolikák és a közvetítő nyelvek áttekintése felé haladt.

Az Intézménytörténethez hozzátartozik utóélete is. Mégpedig több szempontból. A nyolcvanas évek végén különváló, majd „lefűződő” Selyemgombolyító tovább folytatta a népi kultúra, a népzene-néptánc-táncház és a mozgalmoszerű folyamatok áttekintését, szervezését Zelnik József vezetése alatt. Az Oral History Archívum a Jelenkutató Alapítvány égisze alatt

az ELTE Jogi Kar Politikatudományi Tanszékcsoportjához került. A Művelődéskutató egy része az Országos Közművelődési Intézetben folytatja a kultúra és a művelődés viszonyainak széleskörű elméleti és empirikus elemzését. A hajdani Művelődéskutató Intézet legjava része az Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéhez tette át székhelyét. Számos kitűnő kutató távozott (lehet, csak időlegesen) a pályáról, közülük többen ma már párt-politikusok, képviselők, igazgatási vagy kulturális funkcionáriusok; néhányan hivatásos művészek (táncosok, színészek, rendezők) lettek vagy a média valamely területén dolgoznak, több kutató egyetemi embernek ment el, s egyen-páran menedzserek lettek vagy továbbra is őrzik „lebegő értelmiségi” státuszukat.

Ám az utóélet része az is, ami az Intézet kereteiből, kutatásaiból fejlődött tovább. Bár rövid életű, de kiváló csoport alakult ki Valóságkutató Egyesület néven a szociográfus-szociológus Márkus István körül, akik az empirikus szociológia, a szociográfia és a történeti-monografikus felfedezés munkáját próbálták vállalni, ami a mai, támogatás-hiányos piaci viszonyok között reménytelen próbálkozásnak bizonyult. Látványos lendületet vettek Kamarás István, Deme Tamás és munkatársaiknak vallás- és közösségkutatásai az OKI berkein belül. Új diszciplináris kísérlettel erősödött Bán András és Forgács Péter film- és fotókutatása, amely az esztétikai-antropológiai irányban korszakos előrelépést produkált, ezzel számos hazai és nemzetközi elismerésben is része volt. A nyolcvanas évek végétől szervezetileg meggyengült (Hankiss Elemér által irányított) Értékkutató Műhely ismét megizmosodott a Szociológiai Intézetben a kulturális befogadást, az értékrendeket, a kommunikatív szférát és esztétikai hordozóit vizsgáló (volt) „művelődéskutatók” /Kapitány Ágnes és Gábor, Hidy Péter, Tibori Tímea, B.Vörös Gizella és mások/ által. Szinte önálló műhely maradt az S. Nagy Katalin mellé csoportosuló kutatók köre is /főképp a Műszaki Egyetem szociológiai tanszékévé alakulás nyomán/ – és folytathatnám a sort...

S ahogy számos kutatói attitűd, kutatási terv vagy kérdéskör túlélte az Intézményt, túléli még egy, az Intézet tudományos teljesítményét nem akármilyen rangon jelző eredmény is. Ugyanis, mint a korabeli kutatóintézetek többségének, az Intézetnek is kiépültek intézményes kapcsolatai számos (nemcsak szocialista) ország társadalom- és kultúrakutató központjával. Esetünkben (nem részletezve a „keleti” kapcsolatokat) kiemelésre méltó a francia (Józsa Péter révén megerősödött), a délszláv (szerb és horvát, Szász János, illetve Székely András Bertalan által fenntartott), és az osztrák (Dienes Gedeon Pál, Sági Mária, Forgács Péter, Papp Oszkár, Tibori Tímea, Vitányi Iván kialakította) kapcsolat. Ez utóbbi (a bécsi Mediacult-tal együttműködve) az 1978-as Uppsalai Nemzetközi Szociológiai Kongresszust követően azt eredményezte, hogy 1980-ban megalakult egy előkészítő munkabizottság, amely a Népművelési Intézetnek kiemelkedő szerepet biztosított egy Művészetszociológiai Szakosztály létrehozásában, és egy, a művelődéspolitikai kérdéseit vizsgáló világkonferencia előkészítésében. Mind a művészetszociológia intézményesítése a szociológia ágazatai között, mind a művelődésszociológia elegánsabb helyének kiküzdése a nemzetközi tudományos porondon, mind pedig a magyar tudományosság eme előretörése komoly haditette volt az Intézet kutatóinak, s számos addig alig vitatott szakmai probléma megfogalmazásához segítette hozzá a nyugati szakembereket. Így például egy település kollektív és specifikus érdekeinek, saját szimbolikus reprezentációjának megfogalmazhatósága, a művészeti és művelődési közösségek aktivitásának, társadalmi részvételének lehetősége és korlátai, az értékutatási eredmények nemzetközi összehasonlításának problémái, a demokratikus kultúra (vagy a kulturális demokrácia) alternatíváinak jövője, ember és közössége individuális értékeinek fölismerése, a társadalmi-kulturális fejlődés céljának és körülményeinek elfogadása, stb. Mindezek a kérdéskörök, már csak a nemzetközi rangú magyar kutató-elődök (Hauser Arnold, Lukács, Polányiék, Józsa Péter és mások) méltó örökségének folytatása miatt is,

valóban az Intézet nevének értékesülését, a magyar kultúra-tudomány rangjának újramegteremtését szolgálhatják.

De épp itt, s épp ez utóélet kapcsán még egy kiegészítéssel maradtam adós. Lehet, hogy csupán szubjektív értékelésem az alapja, mégis megkockáztatom, hogy az Intézet „folyamat-ábrájának” két erővonalát újból megerősítsem, megvastagítsam. Mint fentebb állítottam, az Intézet az intézménystruktúra vizsgálatában a mikroelemzések felől a makroelemzések, az egyén felől a társadalom felé haladt – erre példa a művelődési illetve művészeti csoportok-körök-klubok egyedi, illetve mozgalmuknak sajátos, klasszifikáló, s az intézmények hatékony működésére koncentráló kutatások hosszú sora, majd a körök és közösségek települési és kultúragazdaságtani körülményeire, az irányításra és a támogatásra, a kultúra komplexitásának mechanizmusaira figyelő vizsgálódás-sorozat. Ugyanakkor az Intézet egy másik kutatóköre a kultúra funkcionálásának makroszférája felől haladt a kommunikációs folyamatok, jelek, jelentések megértése felé, tehát a települési szintű szervezett kulturális gyakorlat, a mozgalmak felől a reflexív, átélő-befogadó-válaszadó magatartások konkrét valósága, a partikuláris érintkezési tartományok elemzése felé, a társadalom felől az emberi benső felé. E két vizsgálódási nyomvonal két (más kutatóintézetekben csak részben, vagy nem ebben a kontextusban kutatott) területen „találkozott”, s hozta meg az Intézet létének és történetének valódi közhasznát. Az egyik a **település és kultúra** összefüggéseiről kínált valódi nóvumot, a másik pedig a **kultúra és az ember viszonylatai** terén.

Úgy gondolom, mindkettő összefügg azzal, amit a bevezetőben az Intézet „szocialistaságáról” állítottam. A háború utáni magyar ideológiatörténetben talán az egyik legtriviálisabb politikai álláspont volt a kulturális hátrányok pótlása, s az elmaradottság felszámolása a hazai településrendszerben meglévő egyenlőtlenségek megszüntetésével. Ebben a tervfeladatban egészen a hetvenes évek végéig látványos, bár alapjában véve

nem éppen kultúra-erősítő tartalmas eredmények születtek, s csupán akkor derült fény a kulturális és ideológiai-politikai homogenizálás sikertelenségére, amikor a mikroközösségek hajrá-optimizmusát a makroközösségi bomlás, a társadalmi rétegszerkezet elmosódása, a felemás struktúrák kialakulása cáfolta meg a mindennapi élet szintjén. Település és kultúra ilyen messzire kerülése, a helyi társadalmak lokális kultúrájának intézményes felszámolása ütött vissza e szinten – s midőn a kutatások az alapkérdések felé fordultak, mind a közösségiség, mind a kollektív identitástudat, mind a szolidaritás és az önazonosság a válság jeleit mutatta. Indokoltta vált tehát a kultúra funkcionálását az egyénben (és az egyénből) megnyilatkozó kulturális pluralitás feltételeiben, illetve a világkép, majd a kultúra és az ember viszonyában keresni az értelmezés, a megismerés lehetőségét. Ezt e két kutatási tendenciát, fővonalat látom egyesülni azokban a (főleg a nyolcvanas évek derekán kezdett) településkutatásokban, amelyek Balástyán, Nagyvisnyón, Békésszentandrásán, Hajóson, Besenyőszögön, Deszken, Kiskunhalason, Kazincbarcikán, Nagykanizsán, Telkibányán és másutt valósultak meg, vagy amelyek egész megyéket (Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron és Zala) fogtak át, s ahol a kultúrák közvetítő intézmények szervezett működése /Wekler Ferenc, S. Nagy Katalin, Kapitány Ágnes és Gábor, Kuti Éva – Marschall Miklós, stb./, hatásmechanizmusai, vizuális kisugárzásai /Kovács Ákos, Deme Tamás, S. Nagy Katalin, Kapitány Ágnes és Gábor, Kamarás István, B. Vörös Gizella, Tibori Tímea és mások/, a hatalom, a társadalom és a kultúrák találkozásai /Andor Mihály, Hidy Péter–Kovács Erzsébet, T. Kiss Tamás–Tibori Tímea, Márkus István, stb./, kisebbségi léthelyzetek dimenziói /Székely András Bertalan, Gyivicsán Anna, Havas Gábor, Mátyus Alíz, Szász János András, Ambrus Péter, stb./, térségi-szociális szférák /Cséfalvay Zoltán, Albert József, Elek István, Órszigethy Erzsébet, Kuczi Tibor, Diósi Pál/ folytatnak párbeszédet.

Valahogy úgy tűnik, a település, mint a kultúra, mint a társadalom életminőségének, szerves vagy mesterséges közösségi kapcsolatainak, kommunikációs terének egyik (s immáron a munkahelynél és osztályhovatartozásnál fontosabb, több perszonális viszonyal átszőtt) bázisa, még mindig állandóbb, kötődésekkel kipányvázottabb, mint más dimenziók. A nyolcvanas évek második felében a település, a történelmi és társadalmi térnek ez a sokarcú formája, a hatalomtól megtartott távolság, a kis körök helyszíne maradt, a még lehetséges objektív társas viszony nem-államosított intézménye, a kitörés vagy a túlélés maradék terepe, s egy virtuális kollektivitás esélye stabilizálódott benne. Az Európa-paradigma (Vitányi Iván), az új makrodimenziók közepette az egyetlen átmeneti kapaszkodó, amely – ha már nincsenek szabad és szerves kulturális közösségek, nincs ország és nincs nemzet, nincs osztály és nincs egyértelmű kommunikációs üzenete a szónak vagy a társas kapcsolatoknak – a település virtuális közössége szempontjából legalább még egy biztató kapaszkodót jelenthet, ha nem is tökéleteset, s ha nem is helyettesíthet más, fontosabb viszonyokat. Odakünn perszonalizáló és univerzalizáló világ van, posztmodern eszmék kora, új integrációk és kollíziók időszaka, ami csöppet sem bátorító az egyszeri ember számára. Megbízhatóbb hát a társadalmi tér és a mindennapi történelem egy konkrét helyszíne, ahol a kultúra annyi, amennyi, de legalább van.

Úgy vélem, a kultúra kutatása nem ok nélkül „oldalazott” el a települések tényleges élet-dimenziói, a helyi lét, a helyi politika, a helyi társadalom és a helyi közlésviszonyok, a helyi kultúra elemzése felé, valamint a helyben élő ember meg a kultúra mikroszintű viszonyai felé. Mint elsősorban településkutató, talán lehetek itt annyiban szubjektív, hogy a Népművelési Intézet, s különösen a Művelődéskutató tevékenységéből azt az irányzatot, azt a kutatási fővonalat emelem ki, amelyet a legjelentősebbnek tartok. A magyar tudományosság a hetvenes évek végétől kezdte (részben újra-)fölfedezni a „szocialista társadalom” oktrojált közösségiségének hamisságát, s a hazai

társadalomkutatás ugyanekkor szolgáltatta a legnagyobb tömegű ismeretanyagot a magyar társadalom nem létező, mert mesterségesen homogenizált életvilága helyett életképesen megmaradt (de jelentősen meggyöngült) helyi társadalmairól. A „csinált közösségek” (munkásdalárdák, pávakörök, mozgalmi kórus-kultúra) helyett ebben az 1975–90 közötti időszakban egyre növekedett azoknak a felméréseknek, „terepszemléknek” és települési közösségleírásoknak száma, amelyekből egyre egyértelműbbé vált a paraszti kultúra, a vidéki világ maradék életerejének fontossága, s egyre fontosabbá vált a helyi közösségek önerejébe vetett hit felmutatása. E munka elvégzése a Művelődéskutató számlájára írható a legjobb értelemben: míg a Szociológiai Intézet vagy az Államigazgatási Intézet és Főiskola inkább a településhálózat térbelisége, a települési kapcsolatok formalizált szférája és a települési irányítás sajátosságainak leírását „hozta”, addig a Művelődéskutató a települési közösségek „belülről” való megértését, újramegismerését, értékrendjük és helyi csoportjaik belső dimenzióit segítette elő. Amit az 1990-es években, az önkormányzati struktúra átalakulása során vagy a mai öngazgatási modell kiépítése kapcsán ismét módjában áll újrafelfedeznie minden településnek, azt e kutatások többsége (a romlás minden jelével és a perspektívák keresésének szándékával) szinte jó előre jelezte, tudatosította már.

S ha mégsem csupán a nagyvolumenű társadalmi átalakulás „előkészítésének” illetően elméleti sikereit, tartalmas feltárásait tartanám kiemelendőnek, nem mulaszthatom el, hogy a Népművelési Intézet egy (főntebb is említett) másik fő kutatási irányát is kiemeljem e „történeti” összegzés végén. Amennyiben igaz az, hogy az Intézetben folyó kutatások egyik főiránya az intézménystruktúra vizsgálatában a mikroelemzések felől a makroelemzések, az egyén felől a társadalom felé haladt, úgy érvénye az is, hogy az Intézet egy másik, nemkülönben fontos kultúraelemző irányzata a kultúra komplexitásának mechanizmusaira figyelő vizsgálódás-sorozat volt, amely a kultúra funkcionálásának makroszférája felől haladt a kommunikációs

folyamatok, jelek, jelentések, átélő és befogadó megértés felé, vagyis a társadalom felől az emberi benső felé. E tudományos szférában talán a települési szintű kutatásoknál is nagyobb ívű eredmények születtek, mondhatnám úgy is: ekkor „született meg” a hazai művelődésszociológia. Meglehetősen nehéz lenne e szűkös keretek között erre a széleskörűen tematizált folyamatra a kutatások részletes bemutatásával ráközelíteni, így ezt nem is teszem (megjegyezve, hogy ha a kultúratermelők és kultúráközvetítők körén kívüli, a kultúrabefogadásban érdekelt széles társadalmi csoportokat tekintem, talán az Intézet minden kutatásából ez a legnagyobb társadalmi visszhangra szert tett kutatási terület, amely a chansontól /Fáber András/ a lakberendezésig /S. Nagy Katalin/, a divatszociológiáig /Klaniczay Gábor, S. Nagy Katalin/, a filmbefogadásig /Horányi Özséb, Wessely Anna, Józsa Péter, S. Nagy Katalin, Szekeres Péter, Kovalcsik József/, a jazz-rocktól /Dandó János/ a városi ifjúsági mentalitásig /Józsa Péter, Andor Mihály, Hidy Péter, Kamarás István/, a festészeti és zenei ízléstől /S. Nagy Katalin, Lendvai Ernő, Gondos Ernő, Andrassy Mária, Tokaji András, Strém Kálmán, Feuer Mária/ az élménytudatig és kreativitásig /Kapitány Ágnes és Gábor, Sági Mária, Vitányi Iván, Józsa Péter, Tibori Tímea, S. Nagy Katalin/, stb. szinte minden művelődési területet, a személyiség kulturális gyarapodásának és tartalmi kiélésének szinte minden tartományát végigjárták. A jeltudománytól /Horányi Özséb, Józsa Péter, Voigt Vilmos/ a szórakoztató műfajokig /Tibori Tímea, Sági Mária, Kapitány Ágnes és Gábor, B.Vörös Gizella, Vitányi Iván, S. Nagy Katalin, Tokaji András/, a művelődési intézmények kultúráközvetítő szerepétől /Kapitány Ágnes és Gábor, Földiák András, Andrassy Mária, S. Nagy Katalin, Szász János András, Andor Mihály, Sági Mária, Vitányi Iván, Koncz Gábor, Józsa Péter, Hosszú Lajos, Tibori Tímea/ az ökológiai kultúrában és környezetépítésben megnyilatkozó társadalmi törekvésekig /Endreffy Zoltán, Kodolányi Gyula, Koncz Gábor, Marschall Miklós, Kuti Éva, Kapitány Ágnes és Gábor, S. Nagy Katalin, T.Kiss Tamás/ több tucatnyi olyan

terület van, amely egy addig (Magyarországon) alig-alig létező szemléletmód, érdeklődésirány és empirikus kíváncsiság homlokterébe került a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig.

Sajnálatos módon nincs itt lehetőség arra, hogy ez áttekintésben cím szerint, kutatócsoportok és „irányzatok”, elméleti iskolák és művészet- vagy művelődésszociológiai törekvések alapján ismertessem a kutatásokat. Az alapvető szinten megmaradt kutatási anyagokat, a felmérések jelzés-értékű nyilvántartását megtalálja az olvasó a Magyar Művelődési Intézet könyvtárában, valamint a KÉK cikkeinek ismertetőiben. Amit ehelyütt hangsúlyozni kívántam, az elsősorban egy „intézménytörténet” volt. A „szocialista társadalom” álságával szembeállítva a magyar kultúra második világháború utáni korszakának e sajátos, karakteres intézményét, végső soron abban summázhatom áttekintésemet, hogy a korszak bár nem kedvezett a személyes-, csoport- és településszintű kulturális kölcsönhatásoknak (például igen kevés vallási vagy etnikai kultúraelemzés született), de a Népművelési és a Művelődéskutató Intézet minden ideológiai-politikai korlátozás mellett is ezeknek a viszonyoknak korhű felfedezője, feltárója, tudósítója volt.

Az Intézet kutatási tevékenységéről könyvtárnyi irodalom található (részben még feldolgozatlanul, de számítógépre vitel alatt) a Magyar Művelődési Intézet I. Corvin téri könyvtárában és adattárában, valamint az óbudai Selyemgombolyító könyvtárában. Haszonnal forgattam az alábbi kiadványokat (zárójelben a megjelenés éve) és az Intézet könyvtári jelzete:

- **Berzsenyiné Lendvay Ágnes** szerk. A Művelődéskutató Intézet munkatársainak publikációi. Sokszorosítás, 126 p. (1981), C-3935.
- **Gimesyné Lendvay Ágnes** szerk. Tájékoztató a Művelődéskutató Intézet kutatásairól. Sokszorosítás, 31 p. (1983), C-4323.
- **Gimesyné Lendvay Ágnes** szerk. A Művelődéskutató Intézet adattárában feltárt dokumentumok jegyzéke I-II. Sokszorosítás, 109 p. /I=1976-80; II=1981-82./ (1983), C-4927.
- **B.Vörös Gizella** A Kultúra és Közösség című elméleti folyóirat cikkeinek ismertetői 1974-1976. Sokszorosítás, 217 p. (1977), jelzet nélkül;

- **B.Vörös Gizella – Pálffy Ágnes** szerk. A Kultúra és Közösség című elméleti folyóirat cikkeinek ismertetői 1977-1978. Sokszorosítás, 126 p. (1980), K97.
- **B.Vörös Gizella – Pálffy Ágnes** szerk. A Kultúra és Közösség című elméleti folyóirat cikkeinek ismertetői 1979-1984. I-II. kötet, nyomtatva 500 p. (1985), jelzet nélkül.
- **Hidy Péter** ed. Jelentés a Kutatási Osztály 1978. évi munkájáról. 1979. évi tervek. Kiadványterv. Stencil, 48 p. (1979), NI-7932-1.
- „A közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai” című tárcaszintű kutatási főirány 1978–80. évi vizsgálatai (1982), stencil, 493 p.
- **Polgár Hajnalka** A Magyar Művelődési Intézet történetéről írott szakdolgozat (1994).